

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

A diszkurzív társadalomtudományi megismerés lehetőségeiről

LIPCSEI LÁSZLÓ PÉTER

Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola
Szociológia és társadalompolitika doktori program

ABSZTRAKT

Számos társadalomtudományi diszciplínában megjelent paradigmaváltást kísérek nyomon, amely elméleti és módszertani szempontok szerint is eltér az objektivitásra törekvő tudományos szemlélettől. Az interpretatív társadalomtudomány elsősorban a jelentések vizsgálatával foglalkozik, az értelmezés középpontjába a szöveget és a beszédet állítja. A társadalom tényei, melyeket a dolgozatban konzekvensen „társadalmi jelentéses ténynek” nevezek, nyilvánosan, egymás között, ti. interszubjektíven történnek. Tehát lehetőség adódik ezek értelmének és jelentésének vizsgálatára anélkül, hogy különböző kérdőíves technikákkal a valóságról egy pillanatképet kellene felvennünk, miközben azzal a társadalmi jelentések gazdagságát is szükségszerűen redukálnánk.

A dolgozatban ennek a diszkurzív szemléletnek a paradigmává válása mellett teszem le a voksomat. Néhány szempontot bemutatva, kísérletet teszek e paradigma tudományos relevanciájára bizonyítást nyerni. Cáfolom azokat a gyakori félreértelmezéseket, melyek szerint a szövegközpontú szemlélet és voltakképpen a posztmodern tudományos gondolkodás mindössze irodalmi próbálkozás, ami tagadja még a valóság pusztá létezését is és minden korábbi tudást csupán relativizál. Ehelyett nem többet és nem kevesebbet állítok, mint hogy a társadalom minden egyes ténye jelentéssel bír, amelyeket narratívákon keresztül maga a nyelv közvetít.

KULCSSZAVAK: diszkurzív társadalomtudomány, episztemológia, társadalmi jelentéses tény, értelmezés, interszubjektivitás

ABSTRACT

About the Understanding of Discursive Social Sciences and its Possible Aspects

This article observes a paradigm shift occurred in several disciplines of social science which also differs in theoretical and methodological aspects from science pursuing objectivity. The interpretative social sciences primarily focus on the study of meaning and sets texts and talks into the centre of understanding. Social facts are taking place in an intersubjective sphere, namely among each other. In this paper they are consequently called 'socially meaningful facts'. Therefore, understanding and meaning of these socially meaningful facts can be study without snapping social reality by means of different survey techniques, which would also necessarily reduce the richness of social meanings.

In this paper the vote is given for the transition of discourse approach into a paradigm. A couple of aspects are introduced in order to make an attempt to prove its scientific significance.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

On the other hand misunderstandings are also falsified. According to these misconceptions, a text-based approach and an actual postmodern scientific scheme is nothing else than a literary project, which also denies the pure existence of reality and only considers all previous knowledge as relative. Instead of that, this paper states that every single fact of society has meaning which is mediated through narratives by the language itself.

KEYWORDS: *discursive social science, epistemology, socially meaningful fact, understanding, intersubjectivity*

Az elmúlt néhány évtizedben paradigmaváltás zajlott le a társadalomtudományi értelmezés, megismerés és vizsgálódás terén. Számos kutató, hogy csak a dolgozat szempontjából is néhány jelentősebbet említsek: Peter Winch, Clifford Geertz, Paul Ricoeur, Terrel Carver, John Austin, Teun van Dijk, és sokan mások, megkérdőjelezték azt a sokáig uralkodó tudományos premisszát, miszerint a társadalmat leírhatjuk objektív valóságnak, „embermentes” realitásnak. A szemléletváltás metodológiája a diskurzuselemzés, amely a szociológiai, tágabban felfogva a társadalomtudományi vizsgálatok középpontjába a szöveget és a beszédet helyezi. Követői azt gondolják ugyanis, hogy egyrészt a társadalom szövegszerű realitással bír, másrészt a beszéd maga is cselekvés (Szabó 2003; Geertz 1994a; Ricoeur 2002).

Dolgozatomban ezt a paradigmaváltást kísérlem meg röviden bemutatni és néhány irodalmi példával szemléltetni, miben rejlik ez a jelentőségteljes fordulat. Vázaolom, hogy miért illeti a szövegszerű társadalomértelmezés kritikával a pozitívizmust, miért mondhatja Pierre Bourdieu olyan provokatívan, hogy „a közvélemény nem létezik” (Bourdieu 2000 [1973]). Ezen felül példákkal is igyekszem bemutatni azokat az előfeltevéseket és azt a „*redukáló bizonyosságkeresést*” (Szabó 2014: 178), amivel bizonyos tudományos munkák a társadalom objektíve létező, valóságos, *ad absurdum* igaz arcát vélik megtalálni. Mindezzel egyúttal kísérletet is teszek arra, hogy érzékeltessem, a társadalmi tények jelentéstani vizsgálata nemcsak „*szó, szó, szó, lebbenő ruha a komor valóság súlyos tesztén*” (Szabó 1998: 7).

Végül néhány gondolatot vázolaok arról a diskurzuselemző praxisról, elméleti és módszertani megfontolásokról, melyeket a későbbi munkámban alkalmazni kívánok. Anélkül, hogy ennek a jövődő programnak a mezsgyéjét kijelölném és pontosan definiálnám, ehelyett inkább vitaindító, problémafelvető megjegyzéseket igyekszek prezentálni, amely viták ugyanakkor gyümölcsözőek lehetnek saját, illetve a diszkurzív paradigmát inkorporáló kutatótársaim tudományos tevékenysége során, és persze azért sem, mert a valóság nem befejezett.¹

¹ A jövőbeli munkám kapcsán a doktori kutatási programomra utaltam, aminek a legelején, egész pontosan az első évében járok. Ennek a dolgozatnak a megírásában köszönet illeti témavezetőmet, Szabó Mártont, aki nemcsak értékes megjegyzéseivel segített, hanem szervezi azt a Diszkurzív Műhelyt, ahol hasonló dolgozatok születésének lehetünk tevékeny részesei. A jelen munka is sokat merített az említett Műhely szellemiségéből.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Paradigmaváltás: a pozitivista társadalomképtől a szövegszerű társadalomértelmezésig

A POZITIVIZMUS ÉS A DISZKURZÍV TÁRSADALOMELMÉLET TUDOMÁNSZEMLÉLETE

Sokáig a társadalomról alkotott látásmódot és szemléletet teljes mértékig áthatotta a társadalmi valóság objektív felkutatásának vágya. Ennek képviselői gondolták, hogy a társadalom hasonlóan megismerhető, mint a természet, hiszen törvények, szabályos struktúrák, kiszámítható mechanizmusok irányítják. Természetesen ezekről a „társadalomfizikai” törvényekről azt tételezik, hogy rendkívül bonyolultan, egymásra hatóan és integráltan működnek, ám komoly munkával mégiscsak feltárhatóak, és végső soron kiismerhetőek. A társadalomtudós feladata „mindösszesen” annyi, hogy ezeket az egyébként szabályosságokat és törvényszerűen diktált mechanizmusokat felfedezze. Az ő feladata lerántani a leplet a társadalom vázáról, hogy azt „*a valóságot az objektív realitásig meztelenítse*” (Szabó 1998: 7). Ugyanakkor szót kell ejtenünk ennek az episztemológiai és megismeréstudományi paradigma előzményeiről, melyek visszanyúlnak a francia forradalom és felvilágosodás előtti korszakok tudományos megismeréséhez. A természettudományos aspirációkkal felvértezett társadalomtudomány igyekezett ugyanis kiiktatni a megismerésből és az objektívnek vélt tudás megszerzéséből elsőként a transzcendens, majd a metafizikai feltételezéseket, hogy ezáltal a társadalomtudós kutatása csupán az ok és okozat vegytiszta viszonyát vizsgálja, megismételhető (reliábilis) és érvényes (valid) vizsgálódásokkal szerezzen tiszta és elfogulatlan immanens képet a társadalom kifinomult törvényszerűségeiről (Szabó 2003: 14; Szabó 2014: 163). Nem utolsósorban megjelentek olyan társadalomjobbító elképzelések is, melyek feltételezték, hogy ennek a bonyolult gépezetnek a megismerésével egyúttal lehetőség nyílik a „hibás pontokon” való intervencióra is, hogy ekképpen a különböző társadalmi szélsőségeket, diszfunkciókat, devianciákat orvosolni is tudják majd a szaktudomány művelői. Hogy ezt a társadalomjobbító tudományt mennyire természettudományosan – vagy másképp szólva – pozitív tudományosan képzelték el, szemléletesen illusztrálja Auguste Comte „A pozitív szellem” című munkájában használt „*social physics*”, azaz „*társadalmi fizika*” terminológiai invenciója (Felkai et al. 2000: 15; Bourdeau 2014).

Ezzel szemben – ahogy a bevezetőben utaltam is rá – a társadalmat szöveggé felfogó társadalomtudományi paradigma eltávolodik a ténytudományosságtól, így módszerére sem a nomotetikus, objektív tényekből felépülő társadalmi realitás vizsgálata jellemző, valamint nem célja a kauzalitás mechanikus feltárása sem. Egyúttal nem keres általános érvényű magyarázatokat társadalmi tényekre, hisz az egyes jelenségek – nevezzük társadalmi jelentéssé tényeknek – folyamatosan bővülő hermeneutikai körök eredményei, melyeket újabb és újabb értelmezések szönek át és ezáltal joggal feltételezhetjük, hogy természetszerűleg nem lehet befejezett,

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

általános érvényű és ezért objektív társadalmi valóságról értekeznünk (Ricoeur 2002; Szabó 2003: 13–14). Ez a befejezetlenség azt is jelenti, hogy az egyes kutatási eredmények nem vitathatatlanok vagy valamilyen „végső igazságok”. Talán azt mondhatnánk tudományos alázatossággal, hogy az egyes megértési és értelmezési hermeneutikai körök a vizsgált társadalmi jelentés tény pillanatnyi maximáját tételezik, amely függ a jelentésadás aktusától, ezért máshol, máskor kritizálható, kiegészíthető, továbbértelmezhető ez a tény. E jelentésközpontú tudományértelmezéssel kapcsolatban egyetértek Clifford Geertzcel abban, hogy *„a társadalmat nem annyira kifinomult gépezetnek vagy egyfajta szervezetnek tekintjük, mint inkább egy komoly játéknak, utcai drámának, vagy viselkedéstan szövegnek”* (Geertz 1994b: 272).

Az interpretatív társadalomtudományi paradigmában a „szociális cselekvés” fogalmára is a szöveggközpontúság elvét alkalmazzuk. Természetesen ez különbözik a pozitív társadalomtudományi cselekvésfogalomtól, mely szerint egy-egy cselekvésnek megismerhető a pontos oka, funkciója, struktúrával való szövevényes, „óramű pontosságú” kapcsolata, s mindez kikutatható is egyben, sőt hatása is többnyire jól kifürkészhető. Ehhez a tudományos célhoz metodikai eszközül szolgálnak az alaposan operacionalizált kérdőívek, survey kutatások, esetleg a finomabb elemzést szolgáló interjúk kérdései, melyekkel megismerhetjük az egyén mentális térképét, fogyasztási szokásait, a politikai intézményekbe vetett bizalmi szintjét, a kisebbségekkel szembeni attitűdjeit: például azt, hogy mekkora a társadalomban azok aránya, akik még egy nem létező etnikai csoportot (ld. pirézek) is kivetnének maguk közül. Ezzel szemben az interpretatív társadalomtudomány maga is empirikus tudomány, ennek jelentőségét és érvényét Clifford Geertz is bemutatja. Ő az antropológiai kutatásai során ezt a szemléletet implementálta és nemcsak kíváncsúnak, de szükségesnek is vélte, hogy egy közösség vizsgálata során a tudományos megismerés értelmező, így tehát interpretatív természetű legyen (Geertz 1994a; Szabó 2003: 56–65).

Mit jelent ez? Egyrészt azt, hogy a társadalom minden intézménye, jelensége és ténye szöveggként létezik: jelentést adnak neki a társadalom értelmezett szereplői, ezt pedig beszédek vagy szövegek általi narratívákon keresztül közvetítik (Carver 2004). Gondoljunk például a csoportközi előítéletekre, mint a xenofóbiára vagy antiszemitizmusra: ezek sem csupán bizonyos – értsd kikutatandó – okok és azok okozati viszonyának eredménye, azaz nem csupán jelenségekre, víziókra vagy akár pszichológiai tényezőkre adott reflexiók. Mindenekelőtt egy idegent érzékelni szükséges, tulajdonságai (szomatikus, kulturális, vallási, életmódbeli, magatartásbeli stb.) vagy épp a nem ismertsége révén idegenként identifikálni, amely máris egy társadalmi pozíció és státusz is egyben, és egyelőre a „nem mi” társadalmi – másképpen diszkurzív – helyét foglalja el. Amennyiben ezek az eredendően nem társadalmi tulajdonságok egy diszkurzív jelentésadási folyamattal társadalmivá épülnek és különböző affektív tartalmakkal egészülnek ki, mint félelmek, szorongások, frusztrációk, máris a bűnbakképzés előszobájában találjuk magunkat, többé már nemcsak

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

egyszerű biológiai tények (mint a bőrszín) vagy kulturális ismertetőjegyek (mint a kaftán vagy kapedli) lesznek, hanem társadalmisított jegyek, azaz szimbólumok. Ezek már nem hordozzák azokat a neutrális tartalmakat, melyekkel egyébként rendelkezhetnének eme jelentésadási aktus híján.

Ezek a szimbólumok az újabb értelmezések sodrában egyre inkább átalakulnak – befejezetlenségük bizonyítékeként – és újabb tartalmak kapcsolódnak hozzá, s formálják egyre gondterhesebbé, stigmatikusabbá vagy éppen feloldottá, partneri jellegűvé a társadalmisított jegyeket. Néha elég egy-egy szimbólumot mindössze megemlíteni és számos társadalmi tudás és praxis kapcsolódik hozzá, melyhez néha akár évszázados társadalomtörténeti tapasztalat ad kellő táptalajt és előhívja nemcsak életmódbeli, jogi, hanem akár a fizikai megvetés keserű emlékezetét, dezintegratív konnotációját (Honnet 1997: 97). Erre mondja példaként Murray Edelman, hogy az amerikai társadalomban a feketékkel szembeni előítéletek előhívására mindösszesen a „halálbüntetés” hívószava is elégségesnek bizonyul, mint az ellenség nyelvi felidézése, hiszen épp olyan asszociációkból építkeznek, amit sűrítő, asszociatív jellege miatt nem mond ki. Ezeket nevezte Murray Edelman sűrített szimbólumoknak (Edelman 1998: 98). A redukcionizmus terhével ugyan, ám áttekintően láthattuk, hogy még az előítéletek sem ab ovo létező, velünk élő affektív vagy kognitív defektusok, hanem jelentésekkel dúsított narratívák

AZ ÉRTELMEZÉS DEMOKRATIZMUSA ÉS ÉRVÉNYESSÉGÉNEK HATÁRA: VÁLASZ A RELATIVIZMUS KRITIKÁJÁRA

A szövegeket nemcsak bizonyos emberek, kiváltságosok vagy elefántcsonttoronyokban ülő szaktudósok vizsgálhatják, hanem ahhoz mindenki hozzáférhet, és egyúttal rendelkezhet a szöveg jelentésének kutatásával, értelmezésével. Mindazonáltal nemcsak olvashatóak és értelmezhetőek a ricoeuri feljegyzés aktusával szövegesített cselekvések, társadalmi jelenségek vagy társadalmi jelentéses tények, hanem ez a gyakorlat szervesen részét képezi a hétköznapi életünknek, azaz társadalmi valóságot teremtő és konstituáló erővel bír (Szabó 2003: 56). Ráadásul ezek a jelentésadások és vizsgálatok sem az egyes emberekben önmagában vagy egyes absztrakt módon konstruált társadalmi csoportokban, közösségekben – legyen szó akár osztályról, nemzetről, kisebbségi közösségről, deviáns csoportról stb. – hanem a köztük lévő interakciók által teremtett, interszubjektíven értelmezett nyilvános térben. A két utóbbi fogalom magyarázatra szorul: egyrészt az interszubjektivitás alatt azt értem, hogy egy csoport tagjai adott helyzeteket, akár fizikai, természeti vagy társadalmi jelenségeket közösen értelmeznek, és együttesen fontosnak vélik az ügyet, vagy legalábbis létjogosultságában konszenzus uralkodik a szóban forgó csoportban.

Ilyen interszubjektív szituációra a közügyet említhetjük példaként, ami szintén nem egy már létező társadalmi, gazdasági, netán szakpolitikai cél, hanem épp arról

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

van szó, hogy egy néhányak által fontosnak és megoldandónak vélnek egy ügyet. Ezt az ügyet lehet, hogy még senki sem artikulálta, ugyanakkor az is megeshet, hogy már egy állami, közigazgatási szervezet vagy civil szervezet fejt ki tevékenységét ezen a területen, azaz a közösen értelmezett és megfogalmazott közjóért (Szabó 2014). Másik fogalom a nyilvánosság, ami egyrészt formalizálja az interszubsztitívumot, másrészt épít a habermasi nyilvánosság fogalmi tradícióira is. Ugyanakkor Clifford Geertz a kultúrát is nyilvánosnak nevezi, hiszen egy közösség kultúrája nem titokban zajlik, részvételi lehetőség nélkül, vagy legalábbis nem olyan pozícióban, amely elzárva áll a jelentések megértésének lehetősége előtt. Tehát a cselekvések és azok „hogyanja” mindenki előtt nyitott jelentéseket tartalmaznak. Abban az esetben valóban nem ismerheti meg egyik kultúra a másikat, ha az előbbi szimbólumrendszerét nem tudják értelmezni vagy más jelentést tulajdonítanak neki, netán a terminológiai készletek sem állnak rendelkezésre – amivel már az interszubsztitívumot előbb bemutatott kritériuma sem állhat fenn (Geertz 1994a).

A társadalmi jelentéses tények, cselekvések és szimbólumok magyarázatára – amiről korábban szövegvalóságként esett szó – nyitott természeténél fogva nincsenek objektív és természettudományi pontossággal meghatározható objektív igazságok. Geertz szerint pontosan az ilyen ambíciókkal telített társadalomtudományi (vagy tágabb értelemben szellemtudományi) vizsgálatok szűkítik a jelentések világát egyfajta lehetséges – és ezért *de facto* legitim – definíciókra, fogalmi keretekre. Geertz jelentésfeltáró szemléletében rejlő lehetőséget Clyde Kluckhohn „*Mirror for man*” munkájának felidézésével mutatja be. Ebben Kluckhohn törekszik a kultúrát rendkívüli alaposan konceptualizálni, s az intenzív definíciós kísérlet eredményeképp tizenegy különböző meghatározást nyújt a kultúra fogalmának és értelmezési keretének társadalommérnöki pontosságú invenciójához – de mint láthatjuk Geertz éppen ezzel az elméleti szándékkal nem ért egyet, és kritikai megjegyzésében épp e pozitív konceptualizációs tevékenység révén válik a kutatás érvényessége is megkérdőjelezhetővé (Geertz 1994a: 171; Szabó 2003: 57–58).

Miben rejlik tehát Geertz nemcsak antropológiai, hanem egyben társadalomtudományi innovációja? Először is abban, hogy mindenféle belső koherencia és logikus felépítés ellenére ezek a definíciós kísérletek bizonyos jelentéseket vagy nem teljesen képesek bemutatni és involválni, vagy átfedésben vannak. Azonban leginkább az ad szkepticizmusra okot, hogy a Kluckhohn-féle konceptualizáció szerint egy a gazdag, relevánsan meghatározott terminológiai kínálatból választani kell, az irányzatok sokaságát nem lehet egyszerre integrálni a kutatásban, ahogy Geertz fogalmaz: „*az eklektizmus nem azért jelent biztos vereséget, mert csak egyetlen irányban érdekes elindulni, hanem pontosan azért, mert oly sok irány van: választani kell közöttük*” (Geertz 1994a: 171). Ez pedig egyben elméleti lehetőségek és értelmezési potenciál „*ritkítása*” árán történik meg. Ezzel az inkább „*ritkító leírással*” szemben javasolja Geertz a sűrű leírás (*thick description*) – meggyőződésem szerint – paradigmává vált

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

programját. Azt, hogy egy-egy cselekvésnek milyen sokféle értelmet tulajdoníthatunk, Geertz azóta híressé vált „tikk” példája is illusztrálja. Eszerint egy kacsintás nemcsak pusztá szemhéjlecsukás, egy társadalmi szempontból jelentéktelen fiziológiai változás, hanem az egyes értelmező ágensektől függően lehet ez egy különleges kommunikációs eljárás, egy üzenet közvetítése, egy előre megbeszélt kódra adott jelzés és így tovább. Mindez tehát „*értelemmentli struktúrák tagolt hierarchiája, mely szerint tikkéléseket, kacsintásokat, álkacsintásokat, paródiákat, e paródiák próbáit hozzuk létre, észleljük és értelmezzük, ami nélkül ezek voltaképpen nem is léteznek, bármit tesz vagy nem tesz valaki a szemhéjával*” (Geertz 1994a: 174).

Láthatjuk tehát, hogy még egy ennyire egyszerű változás sem feltétlenül csupán fiziológiai-biológiai természetű mozgás, hanem cselekvés, amennyiben észlelő, megértő és jelentést felkutató szándékkal párosul. A kettő közötti különbség pedig legalább annyira meghatározó, mint amekkora a különbség a biológiai ember és a társas lényként egzisztáló ember között. Utóbbi ugyanis cselekszik, mely cselekvések értelemmel gazdagítottak és a legkevésbé sem célravezető definíciós skatulyákkal rögzíteni – és „ritkítani” – ezeket az értelmezéseket.

Természetesen helye van a kritikának és a „józan ész” vizsgálatának, ha felteszi a kutató a kérdést, hogy vajon minden értelmezés, mindenféle interpretatív kísérlet érvényes és legitim-e. Erre a kételyre Paul Ricoeur „*A szöveg mint modell*” című munkájában azzal válaszol, hogy az érvényességet egyik oldalról a *szkepticizmus* határolja, másfelől pedig a *dogmatizmus*, tehát ott tehet érvényes kijelentést ebben a szellemenben alkotó társadalomtudós, ahol a jelentésadásnak és jelentéskutatásnak még értelme van, illetve nem fenyegeti valamiféle fundamentalista kötöttség, amelyben semmiféle kritikai meglátásnak nincsen helye (Ricoeur 2002). Ezt az érvényességi intervallumot Szabó Márton úgy összegzi, hogy „*az érvényesség annak a világnak a határáig terjed, amelyen belül cselekedeteink felveszik az általunk óhajtott jelentéseket, szavainknak értelme van, és olvasó-értelmező erőfeszítéseink nem hullanak a semmibe*” (Szabó 2003: 58).

A jelentésfeltáró és értelmező praxis kritikáját nagyon gyakran illetik az úgynevezett posztmodern relativizmus vádjával, miszerint ez a paradigma nem tesz mást, mint a szilárdan álló tudományos eredmények objektív valóságát relativizálja, képviselői pedig „*tagadják a valóság pusztá létét is*” (Gyáni 2003: 5). Ezek a megállapítások meglehetősen felületesen kezelik a posztmodern szellemi igényt és tevékenységet, hisz az valójában se az előbbit, se az utóbbit nem állítja magáról. Tehát nem kívánja relativizálni a tényeket, mindösszesen fellép a kanonizált tudással szembeni szkepszis igényével, valamint feltételezi, hogy ezek a tényszerű igazságok, melyet korábban társadalmi jelentéssé tényeknek neveztem, nem *ab ovo* vesznek körül minket bármilyen jelentésségteljes legyen és tudományosan tudás álljon is mögötte, hanem azokat a nyelv közvetítésével hozzuk létre, formáljuk és alakítjuk (Gyáni 2003: 8). Ezt a gondolatot összegezve a nyelv „*tehát az emberi tevékenység modellje, amely*

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

intézményeket teremt és tart fenn, vagy olyan médium, amely a jelentéseket a narratívák révén közvetíti” (Carver 2004: 145). Ezzel egyúttal tehát cáfolum azt a téves interpretációt is, hogy a diszkurzív paradigma tagadná a valóság létezését, se többet, se kevesebbet nem mond, minthogy a nyelv által szerveződik az emberi cselekvés és a társadalmi valóság, illetve *„a nyelven keresztül alakítjuk életünket oly mértékben egyénivé, amilyen mértékben erre az emberi nyelv lehetőséget ad”* (Carver 2004: 144).

A társadalomtudományok objektivitás módszertani kritikája

Nem esett szó eddig a lehetséges elemzési módszerek kérdéséről, ám a fenti elméleti megfontolás mindenképp feltételez módszertani innovációt is. Többnyire konszenzus uralkodik a szociológiai – és általában a társadalomtudományi – kutatások empirikus munkájában az „objektív szemléletet” illetően, amikor is tényszerű, százalékosan meghatározott valószínűségi küszöbvel operáló kitekintést vetnek a kutatók a társadalmi valóságra. Ilyen kutatásként tekintünk a Gallup óta nagy népszerűségnek örvendő közvélemény-kutatásoknak. Struktúráját, valóságértelmezését és végső soron tudomány- és társadalomfilozófiáját osztják más, hasonló empirikus szociológiai munkák, mint a survey felmérések vagy a legkülönfélébb interjúk kutatások is, ahol a kutatási témát, legyen az bármennyire is fontos(nak vélt), aktuális és megalapozott, mégiscsak a kutató konstruálja a témát vizsgáló kérdéseket.

Hogy mit jelent ez? Szabó Mártonnal egyetértésben úgy gondolom, hogy az ilyen típusú kutatások feltételezik azt, hogy az egyes individuumok – nevezetesen a válaszadók – önállóan, különösebb kognitív erőfeszítés és jelentősebb torzítás nélkül előadható véleménnyel rendelkeznek az egyébként objektívnek vélt valóságról. Erre az egzisztáló véleményre „csupán” rá kell kérdezni, és majd a kutatás finomhangolásától függően eldől, hogy milyen mintavételi eljárással, pontosan milyen célcsoportot, azon belül pedig hány főt kérdezzünk meg (Szabó 2014: 163). Az empirikus adatfelvételtől származó tények pedig nagyon komoly matematikai, statisztikai vagy szövegelemző technikákkal, és az adatelemzést megkönnyítő szoftveerekkel a kutatási kérdések megválaszolására szolgálnak, illetve azokat a hipotézisek igazolására vagy cáfolására használnak fel.

Természetesen nem vonom kétségbe az ilyen típusú kutatásoknak – mint a szociológiában a közvélemény-kutatás vagy a politikatudományban a napirend-kutatás – a tudományos értékét, relevanciáját, ahogy nem vonja kétsége Pierre Bourdieu vagy Szabó Márton sem. Mindazonáltal úgy vélem, hogy ezek a tudományos munkák a társadalmi valóságot sokkal inkább absztrakt fogalmakba tömörítik, semmint lehetőséget adnának a társadalmi jelentésszerű tények esetén, hogy geertzi megfogalmazásban *„egy komoly játéknak, utcai drámának, vagy viselkedéstanai szövegnek”* tekinthesse a kutató (Geertz 1994b: 272). Ehelyett a válaszadó, nevezetesen az a szubjektum, aki az életét, a társadalmi környezetét és a kultúrát alakítja, mindösszesen

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

egy passzív reflexiót képes produkálni ebben a kutatási paradigmában, amely egyes közügyet, közpolitikai vagy társadalmi szempontból fontos kérdést, netán a politika által tematizált ügyet „*egyénileg keletkező mennyiségi problémaként fogja fel*” (Szabó 2014: 163).

Azt is tudjuk, hogy ezek a kutatások mára a laikusok számára szinte átláthatatlanul bonyolult módszereket és metodológiai lépéseket implementálna az akkurátus és minél pontosabb mérések érdekében, így például a reprezentativitás eléréséhez. Úgy vélem, éppen ezt a fajta tudományos precizitást és szellemi igényt támasztja alá a survey, illetve tágabban értelmezve a kvantitatív társadalomstatisztika intézményesülése. Minden igyekezet ellenére azonban úgy tűnik, ez a kutatási dizájn sem tudja elérni a társadalmi valóság objektív tényekig való lecsiszolását.

Joggal merülhet fel a kérdés, miért nem juthatunk el ezzel az ígéretes survey-metódussal az óhajtott végső társadalmi igazságokig, annak ellenére, hogy „*nemcsak a társadalomtudományok egyik elismert területévé vált, hanem a politikai és a gazdasági élet szervezésének egyik fontos eszköze lett*” (Szabó 2014: 167). Mindenekelőtt azért, mert ezek a kutatások továbbra is építenek a kutatói premisszákra, például már a témaválasztás is egy szubjektív (személyes érdeklődésből fakadó) vagy interszjektív origójú döntés (például egy kutatócsoport), tehát prediszpozíciókból származik. A közvélemény-kutatásoknál – melyeket Bourdieu elválaszt ugyan a szigorúan vett tudományos kutatásoktól (Bourdieu 2000: 271) – leggyakrabban nem is az egyes kutató vagy kutatócsoport saját érdeklődése és tudományos ethosza exponálja a vizsgált kérdést, hanem „*a megfogalmazódó problémák mindig politikai problémaként fogalmazódnak meg*” (Bourdieu 2000: 272). Emellett a kutatónak ön-reflexív módon figyelembe kell vennie, hogy nem függetlenítheti magát attól a világtól, amiben a kutatást *de facto* kivitelezi, hisz nem a világon kívüli „*semmiből*”, egy jelentések nélküli „*kozmoszból*”, hanem számos tartalommal átszőtt pozícióból végzi el a kutatást (Carver 2004; Szabó 2014: 176).

Bourdieu az említett írásában egy következő problémát is megfogalmaz, mely szerint a közvélemény-kutatások azt feltételezik – akár csak látens módon –, hogy bizonyos kérdések mindenkit egyformán foglalkoztatnak, illetve mindenki képes a feltett kérdésekkel kapcsolatosan véleményt formálni. Ezzel szemben a diszkurzív paradigma szerint minden ügy, jelenség, társadalmi jelentéssel teli tény értelmezési kísérletek, „*egyet nem értesek*” és végül is diskurzuskoalíciók során jön létre, interszjektív viszonyok között. Így tehát a véleményt is gazdagabb tartalommal ruházza föl, mint csupán kérdésre adott reflexió, amely szükségszerűen nélkülözi az értelmező tevékenységgel telített „*ügyvitát*”. Bourdieu éppen ehhez a „*naïv demokratizmushoz*” kötött kutatói előfeltevést cáfolja (Bourdieu 2000: 271). Ugyanis a közvélemény-kutatások tapasztalatainak okulva azt látjuk, hogy a nőknél magasabb a nem válaszolási arány, sőt ez a differencia tovább nő a politikai jellegű kérdések esetén. Hasonlóképp lehetünk szkeptikusak a tudáshoz, ismeretekhez kötött kérdések

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

kapcsán, hiszen ezen a terepen is megdőlni látszik ez a naiv demokratizmus, mert a magasabb iskolai végzettségűek és kevésbé kvalifikáltak között szintén szétnyílik az olló – az előbbi csoport javára (Bourdieu 2000: 274). Röviden tehát még az igen nagy módszertani alapossággal kidolgozott kérdőíves kutatások esetén sem mellőzheti a kutató azt a nagyon is emberi vonást, miszerint egy-egy ügy valakit egyszerűen nem érdekel, nem tud vagy nem akar véleményt nyilvánítani, előfordulhat, hogy nem a jó időben kérdezzük meg, netalán még nem is gondolkozott a kérdésen (Szabó 2014: 177).

A kérdezés kivitelezése, az operatív munka is torzíthat a későbbi eredményeken, gondoljunk csak a kérdezőbiztos jelenlétére: egyrészt, mint egy külső autoritás, másrészt az egyes kérdések felolvasásakor használt intonáció, artikuláció és egyéb pszicholingvisztikai elemek szintén hatást gyakorolhatnak a kérdések megértésére és így természetesen a válaszadásra is. Feltételezhetjük, hogy egy kényszerhelyzet születik, s a válaszadó, ha még életében nem is gondolkozott azon, hogy lakna-e zsidókkal szomszédságban vagy, hogy mennyi politikát szabad bevinni az iskolába és így tovább, még akkor is válaszolni kényszerül, hiszen vele szemben áll a kérdezőbiztos, akit rendkívüli módon érdekel az ő véleménye. Így előfordulhat, hogy a kérdés értelmezése oly mértékben torzít, hogy egész egyszerűen más válasz születik, mert maga a válaszadó más értelmet tulajdonított a feltett kérdés lényegének. Ezzel párhuzamosan a szituáció egy másik problémát is exponál, hiszen ha magas a válaszmeztagságok száma, az nemcsak befolyásolhatja az eredményeket, hanem amennyiben ezt nem is veszik figyelembe a kutatók – netán a megrendelők – a kutatás interpretációja során, ugyanúgy fognak eljárni, mint a választások esetén. Bourdieu szerint ilyenkor nem tesznek mást a közvélemény-kutatással, mint rákényszerítik „*a politikai választások hallgatólagos filozófiáját*” (Bourdieu 2000: 274).

Gyakran feltételezik azt is, hogy a kérdésekre adott vélemények tökéletesen egyenértékűek, s ezeket az egyéni, ám egyenlőnek vélt véleményeket statisztikai-matematikai eljárásokkal mindössze aggregálni szükséges ahhoz, hogy készen kapjuk a közvéleményt, mint sziklaszilárd tény. Ezzel a gyakorlattal egy rendkívül szövevényes, sűrűn szőtt társadalmi realitást szűkítenek le százalékos arányokra a közvéleményének kutatói, mely talán súlyosabb, mint a pusztán „elritkítása” ennek a gazdag valóságnak. A százalékokba redukált közvélemény egyszerre egy ténykonstrukció is, azaz további kutatásokhoz, esetlegesen politikai cselekvésekhez szükséges tények előállításáról van szó, a francia szociológus szavaival mindez „*artefact*” (2000: 273).

Bourdieu harmadik kritikai észrevétele, hogy egy közvélemény-kutatás azt is feltételezi a véleményegyenlőségek égisze alatt, hogy mindenki egyformán fontosnak és relevánsnak tekinti a szóban forgó ügyet, mintha konszenzus uralkodna a témát illetően (Bourdieu 2000). Itt szükséges megjegyeznem, hogy ugyan Pierre Bourdieu és Szabó Márton is kifejezetten a közvélemény-kutatásokról beszél, ám hasonlóan egy survey kutatásnál – a mintavételi és egyéb módszertani precizitás ellenére – a

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

százalékosan kifejezett vélemények egyrészt egy-egy réteg érdekeit vagy nézeteit aggregálják, másrészt ugyanúgy fogalmi absztrakciókkal próbálják a véleményeket kikutatni. Ez az episztemológiai felfogás egyben implicit módon jelenti azt is, hogy a mintában szereplők véleménye – *par excellence* a közvélemény – az alappopulációra meghatározott változók szerint reprezentatív (vagy éppen nem reprezentatív). Ám ezek a vélemények mégiscsak a kutató „*gombostűjére tűzött szinguláris ember magányos tudásának aggregálása*” (Szabó 2003: 115). Tehát nem más, mint a magányos individuuum egyéni, ám formalizált véleménye, amelyet egyszerűen össze lehet vonni és matematikai műveletekkel társadalmi ténnyé, illetve „artefact”-tá transzformálni.

Szabó Márton szerint a reális és hatékony közvélemény nem a „lekérdezett” eredményekből születik, hanem közösségi fórumokon, viták során, s ennek két fontos vonatkozása is van (Szabó 2014: 178). Egyrészt ezek a fórumok nyilvánosan zajlanak és nem zárt ajtók mögött, nem másoktól, kiváltképp nem az érintettek elől elzártan mennek végbe. Éppen ez a nyilvánosság, amit Geertz is jelzett a kultúra kapcsán, hiszen mindenki számára elérhető. Egy másik fontos jellemvonással rendelkezik még a nyilvános vita, ez pedig a diszkurzivitás. A jelenlévőknek lehetőségük van az uralkodó értelmezések kritikájára, revideálására, egymás véleményének formálására, új koalíciók és közmegegyezések létrehozására. Sőt, meggyőződés szerint egy ilyen nyilvános vita adhat teret a habermasi kommunikatív cselekvéseméletnek, amikor is deliberatív módon juthatnak konszenzusra a vita résztvevői. Ez a fajta kommunikatív szituáció nélkülözi a hatalmi intervenciót, a fenti példával illusztrálva egy kérdezőbiztosnak való megfelelés kényszerét. Ugyanis ebben a cselekvésben a racionalitás mércéje a tárgyalásos úton történő argumentáció és végső soron a diskurzuskoalíció megalkotása az eredményesség indikátora (ld. Habermas 2011; Szabó 2014).

Ezek a posztulátumok cáfolják – jóllehet argumentatívan – a megismerés objektivitását, illetve a ténytudományosság pozitivistá utópiáját. Bourdieu az idézett munkájának címéül is egyrészt kritikusan, másrészt vitaindítóan a „*közvélemény nem létezik*” („*public opinion does not exist*”, avagy „*la opinion publica no existe*”) címet adta (Bourdieu 2000 [1973]). Szerinte a közvélemény-kutatás nem más, mint úgynevezett „artefact”, tehát inkább egy művi, mesterkélt eljárás és mögötte – a szociológia kritikai természetének megfelelően – hatalmi gesztust és intenciókat vélelmez. Például egy közvélemény-kutatás alkalmas lehet a regnáló politikai elit stabilitásának, sőt növekedésének kimutatására, egy szóval a status quo fenntartására. Ugyanígy alkalmas lehet hatalomkritikai célokra ellenzéki pozícióból: amikor is azt igyekszik igazolni egy hatalmi ambícióval bíró ellenfél, hogy a fennálló hatalom meggyengült, elvesztette korábbi státuszát és ezt számszerű, „objektíven mért” eredményekkel alá is tudja támasztani, így diszkreditálva politikai-hatalmi ellenfelét. Számos más példát lehetne még bemutatni, akár a hazai gyakorlatból a különböző közvélemény-ku-

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

tató intézetek méréseivel kapcsolatban, egy fontos tulajdonságban azonban egyeznek: legitimációra törekcszenek az objektivitás leple alatt (Szabó 2014: 178).

A nemzet példája mint a diskurzuselemzés tárgya

A teoretikus vázlataim alapján szükségszerű a vizsgálati módszerek megválasztásánál, hogy az előbbieksben bemutatott módszertani megfontolásokat számba vegyem. Ez kutatási praxisban azt jelenti, hogy a tényfeltáró és az „igazságról leplet lerántó” metodikai eszközök használata kevésbé hozhatna eredményt és inkonzisztens hatást kölcsönözne a szociológiai kutatásnak. A nemzet fogalmával foglalkozva adott lehetőségként kínálkozna az közvélemény-kutatáshoz, illetve survey módszerekhez hasonló adatfelvétel. Több empirikus munka használja is ezeket a módszertani megfontolásokat, magas szintű tudományos műhelyekben, akár nemzetközi szinten.

Ilyenre példa az ESS (*European Social Survey*) adataiból konstruált szélsőjobboldali keresletet és igényt mérő index, amelyet a Political Capital munkatársai dolgoztak (Krekó et al. 2014). Ez az adatbázis a résztvevő országokban vesz mintát legalább 800, de átlagosan 1500 főből álló, 15 év felettieket reprezentálóan (ESS: Sampling).² A kutatók az ESS eredményei alapján számba vették a radikális jobboldali pártokra szavazók esetén a kidolgozott index eredményeit, melyek olyan attitűdöket vizsgálnak, mint a kisebbségi csoportokkal szembeni előítéletesség, jobboldali értékorientáció, rendszerellenesség (például anti-establishment attitűd), félelem, bizalmatlanság és pesszimizmus (Krekó et al. 2014). Az elméleti és módszertani alaposság mellett, úgy vélem, survey jellege miatt érvényesek azok a kritikai észrevételek, melyeket a fenti fejezetben jeleztem.

Így az ESS lekérdezés során is érvényesülni látszik az a premissza, hogy minden egyes mintába kerülő ember a feltett kérdésekről általában gondolkodik, fontosnak tartja, és arról objektíven tud nyilatkozni. Másrészt minden véleményt nemcsak egyenértékűnek tart – kizárva ezáltal az egyes kérdésekkel valóban foglalkozók és azokkal a kérdésekkel egyáltalán nem foglalkozók csoportjainak véleménykülönbségét –, de azokat a véleményeket kiterjeszti a társadalomra, illetve az adott mintával reprezentálni kívánt alapsokaság egészére. Természetesen számos módszertani eszköz létezik a survey eljárás hézagainak kiküszöbölésére, úgy mint a mintavételi hiba számítása vagy szignifikanciaküszöb. Ezeket a finomhangolásokat számba véve Murray Edelman közvélemény-kutatással kapcsolatos véleményét látom igazolódni, ami szerint a politikai valóság nincs kész. Ez az állapot, nevezetesen a valóság lezárásának és objektivitásának hiánya szükségképpen bizonytalanságot is eredményez, mely bizonytalanságtól a politika vagy egyes elemzések, alkalmazott kutatá-

² <http://www.europeansocialsurvey.org/methodology/sampling.html> (utolsó látogatás 2016. 02. 01.)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

sok természetszerűleg igyekeznek elhatárolódni és bizonyosságra törekedni, ezért szűkítik és korlátozzák ezt a „befeztetlenséget”. Ennek a módszertani praxisnak az eredménye ugyancsak szembehelyezkedik a geertziánus komoly játék, utcai drámaiság és szövegszerű társadalom képével. Ezt a kutatási technikát a politikai praxis megteheti, sőt része a működésének, ám a (társadalom)tudomány, különösképpen a politikatudomány és a szociológia, nem engedheti meg magának ezt az úgynevezett „*redukáló bizonyosságkeresést*” (Szabó 2014: 178-179).

John Austin óta nemcsak a nyelvészeti tudományok, de a társadalom működésével foglalkozó tudományok (politikatudomány, szociológia, antropológia, pszichológia, szociálpszichológia stb.) diskurzuselemző irányzata felhagytak a nyelv mint kizárólagosan nyelvészeti relevanciájával. Ehelyett társadalommagyarázó és társadalomszervező entitásként, illetve a tudás forrásaként is tekint a nyelvre, s ami ezáltal cselekvést is jelent. Ez a tudományos innováció jelenti a diskurzuselemzés geneziséét és lényegét (Szabó 2003: 44). Úgy vélem, hogy legitim és érvényes tudományosságról van szó, amely az utóbbi évtizedekben „kitermelt” több diskurzuselemző iskolát is, jóllehet számos kritika is éri ezeket az iskolákat, illetve *en bloc* a vázolt beszédközpontú társadalomelméletet, ahogy arról korábbi fejezetben már szó esett.

Amennyiben olyan entitást vizsgálunk, mint a nemzetet, figyelembe kell vennünk, hogy nem tekinthetjük objektív, ab ovo szerveződésnek, se az államot, se az úgynevezett „népi” kategóriát. Jóllehet a 20. században ezekbe – így vagy úgy – beleszülettünk, ám jogtalanul tekinthetnénk eleve adottnak, legfeljebb számunkra adottnak. Másrészt az utóbbi sem tökéletesen helytálló a diskurzuselemző paradigmában, hiszen ez azt feltételezné, hogy habár egyszer megszületett a nemzet, azóta folyamatos, stabil és status quo-ja megingathatatlan. Ez a szemlélet fölöslegessé is tenné a nemzetről szóló beszédek, interpretációk, értelmezések vizsgálatát és tökéletesen eleget tennie a nemzet vizsgálatának a ténykereső, szubjektumfilozófiai, pozitivistá elmélet és módszer.

Záró gondolatok

Dolgozatomban kísérletet tettem a pozitívizmus egy-egy vonásának rövid értelmezésére, illetve a tényszerű, úgynevezett szubjektumfilozófiai és nomotetikus megismerési módoktól eltérő diszkurzív tudomány szemlélet illusztrálására. A bemutatásnál törekedtem ez utóbbi tudomány szemlélet innovatív pontjaira hangsúlyt fektetni és szisztematikusan használtam a paradigma kifejezést.

Irodalomélményeim és diskurzuselemzési munkák tanulmányozása alapján úgy gondolom, többről van szó, mint csupán elméleti próbálkozásokról, társadalomfilozófiai szárnybontogatásokról. A módszertani sokszínűség, már a szociolingvisztikai elemzések és a szövegnyelvészeti munkák (*text linguistics*) is, vagy a kritikai

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

diskurzuselemzés (*Critical Discourse Analysis*) pedig szintén azt igazolják, hogy a diskurzuselemzés többet nyújt, mint módszertani eszköz. Ez utóbbiból is számos további iskola fejlődött ki, úgy, mint a Ruth Wodak-féle diskurzustörténeti iskola (Géring 2008) vagy a van Dijk-féle diskurzustanulmányok diszciplínája („*Discourse Analysis*” helyett van Dijk a „*Discourse Studies*” fogalmát javasolja kései munkájában, ld. van Dijk 2009: 62-63). Bár nem mindegyik diskurzuselemző iskola nyíltan kritikus, feltétlenül új társadalomelméletben való gondolkodás, véleményem szerint tudományelméleti konfliktussal, érdemi kritikával bír az okfejtő tudományossággal szemben. Ezek alapján fenntartom a diskurzuselemzés paradigmává válásával kapcsolatos nézetemet.

Irodalom

- Bourdeau, M. (2014): Auguste Comte. In Edward N. Zalta (ed.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. (Spring Edition) <http://plato.stanford.edu/entries/comte/> (utolsó letöltés: 2016. 02. 01.)
- Bourdieu, P. (2000 [1973]): A közvélemény nem létezik. (ford.: Léderer Pál) In Kiss Balázs (szerk.): *Politikai kommunikáció: Szöveggyűjtemény*. Rejtjel Kiadó, Budapest: 271–283.
- Carver, T. (2004 [2002]): Diskurzuselemzés és a „nyelvi fordulat”. In *Politikatudományi Szemle*, 13. évf., 4. sz.: 143–148.
- Comte, A. (2000 [1839]): Előadások a pozitív filozófiáról. (ford.: Némédi Dénes) In Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest: 15–37.
- van Dijk, Teun A. (2009): *Critical Discourse Studies: A Sociocognitive Approach*. <http://www.discourses.org/OldArticles/Critical%20discourse%20studies.pdf> (utolsó letöltés: 2016. 02. 01.)
- Edelman, Murray (1998): Politikai ellenségek konstruálása. (ford.: Erdei Pálma) In Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Józsvöveg, Budapest: 88–123.
- European Social Survey, Sampling <http://www.europeansocialsurvey.org/methodology/sampling.html> (utolsó letöltés: 2016. 02. 01.)
- Geertz, C. (1994a [1973]): Sűrű leírás: Út a kultúra értelmező elmélete felé. (ford.: Berényi Gábor) In uő: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Századvég Kiadó, Budapest: 170–199.
- Geertz, C. (1994b [1983]): Elmosódott műfajok: A társadalmi gondolkodás átalakulása. (ford.: Kovács Éva) In uő: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Századvég Kiadó, Budapest: 268–285.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

- Géring Zsuzsanna (2008): Ruth Wodak és a diskurzustörténeti iskola. In Némedi Dénes (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Napvilág Kiadó, Budapest: 428–457.
- Gyáni Gábor (2003): *Posztmodern és kánon*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Habermas, J. (2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. (ford. Ábrahám Zoltán et al.) Gondolat Kiadó, Budapest
- Honneth, A. (1997): Integritás és megvetés. (ford.: Weiss János) In: uő: *Elismerés és megvetés* (vál. és ford.: Weiss János). Jelenkor, Budapest: 97–108.
- Juhász Attila – Krekó Péter – Molnár Csaba (2014): A szélsőjobboldal iránti társadalmi kereslet változása Magyarországon. In Messing Vera – Ságvári Bence (szerk.): *Socio.hu ESS különszám 2014/4*. http://socio.hu/uploads/files/2014_4/3juhasz_kreko_molnar.pdf (utolsó letöltés: 2016. 02. 01.)
- Ricoeur, P. (2002 [1978]): *A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés*. (ford.: Szabó Márton) In *Szociológiai Figyelő*, 1–2., április: 60–76.
- Szabó Márton (2003): *A diszkurzív politikatudomány alapjai: elméletek és elemzések*. L'Harmattan, Budapest
- Szabó Márton (2014): *A közügy politikaelmélete*. Nemzeti Közszolgálati és Tankönyvkiadó, Budapest
- Szabó Márton (1998): Az ellenség neve (Előszó). In uő. (szerk.): *Az ellenség neve*. Józsvöveg, Budapest: 7–11.